

willen brengen in de historiografie – en dus ook de canonisering – moeten we onze archiefbenadering verbreden. Lidewij Tummers en María Novas Ferradás schrijven in dat kader over hun project ‘Cherchez la femme’. Zij belichten pionierswerk en delen heel genereus de ontwikkelde methodiek met de lezer. Daarbij aansluitend pleit Setareh Noorani voor vernetwerkte architectuurarchieven en kaart ze de poortwachtersfunctie en -effecten van geïnstitutionaliseerde archieven aan. Ze onderbouwt haar kritiek met fundamentele vragen over wie als ruimtelijke actor wordt beschouwd. Noorani analyseert de genderimplicaties van de neoliberale benadering van architectuur als object, waardoor architectuur als een gemeenschappelijk project waaraan velen bijdragen onzichtbaar wordt.

Om anders te kijken naar wie de ruimte maakt, is ook een ander vocabulaire nodig. De Nederlandse vertaling en handzame toelichtingen van nieuwe Engelse terminologie door Indira van 't Klooster wijdt lezers in de eerste beginselen van feministische theorie in. De bijdrage van Rixt Hoekstra over feministische kritiek op de gebouwde omgeving toont dat de basis hiervan twee generaties terug werd gelegd. Terwijl Hoekstra op zoek gaat naar wortels, is de tekst van Lara Schrijver prospectief. Aan de hand van de theorie van bell hooks (pseudoniem van Gloria Jean Watkins) analyseert ze hoe rivaliteit, competitie en dominantie geldend zijn in de architectuursector en zo een patriarchaal systeem in stand houden. Ze levert een overtuigend pleidooi voor een omkering van waarden en het omarmen van ruimhartigheid.

Deze eerste aflevering van *Documents and Histories*

geeft een panoramisch beeld van wat ‘vrouwen in architectuur’ in Nederland zou kunnen behelzen en laat zien dat het potentieel bijzonder groot is. Die breedte werkt goed als stevige inleiding op dit thema, maar heeft ook een keerzijde. Door de veelheid mist het boek soms focus. Ik denk daarom dat volgende afleveringen baat zouden hebben bij een duidelijkere thematische of methodologische afbakening.

Vrouwen in architectuur tracht ook in vormgeving en schrijfstijl conventies uit te dagen. Zo onderstreept de typografie vrouwelijke auteurs en ontwerpers door hun namen op te laten lichten in de tekst. Voor deze nadruk op hun sekse is wat te zeggen, maar uiteindelijk zal meerstemmigheid de enige weg zijn om het vak meer inclusief te maken. Een andere keuze is om de biografieën van de – overigens uitsluitend vrouwelijke – auteurs nadrukkelijk vooraan in het boek te plaatsen. Daarmee draagt het boek ook bij aan de verbreding van het huidige veld van architectuurcritici en -historici. Die auteurs vertrekken bovendien soms vanuit hun eigen ervaring en verweven die met meer algemene beschouwingen die zijn onderbouwd met gedegen literatuur- en bronnenonderzoek. Deze persoonlijke betrokkenheid maakt *Vrouwen in architectuur* tot een tijdsdocument dat de sinds de jaren 2020 verbrede blik en verhoogde gevoeligheid voor de discriminerende mechanismes onder de aandacht brengt. Het boek doet dat door de processen van uitsluiting academisch te onderzoeken én door voorstellen te formuleren voor een meer inclusieve architectuurpraktijk.

SOFIE DE CAIGNY

WILLEMIEKE OTTENS

STANDHOUDEN. ADELLIJK LANDGOEDBEHEER IN NEDERLAND DE TWINTIGSTE-EEUWSE GESCHIEDENIS VAN LEUVENUM EN DE BANNINK

Gorredijk (Noordboek), 2022, 472 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789056159160, € 49,90

De landgoederen Leuvenum op de Noordwest-Veluwe en De Bannink in Salland waren tot het begin van deze eeuw in bezit van de adellijke familie Sandberg. Over de geschiedenis hiervan verscheen het boek *Standhouden. Adellijk landgoedbeheer in Nederland*, de handels-

editie van het proefschrift waarop Willemieke Ottens in 2022 aan de Rijksuniversiteit Groningen promoveerde. De auteur kreeg van de Stichting Sandberg van Leuvenum toegang tot het huisarchief en kon zo vele details over met name de twintigste-eeuwse geschie-

denis aan het licht brengen. Daarbij verliest ze de grote lijnen echter niet uit het oog. Dat blijkt al uit de titel: naast de geschiedenis van de landgoederen gaat het in bredere zin over landgoedbeheer door adellijke bewoners in de twintigste eeuw. De stand die moest worden opgehouden in veranderende omstandigheden is niet alleen die van de maatschappelijke positie van de familie, maar evenzeer die van de fysieke stand van het landgoed – in meerdere betekenissen van het woord het kapitaal van de eigenaren.

Ottens concentreert zich op de twintigste eeuw en dan met name de tweede helft daarvan. De familie Sandberg had echter al een langere band met de beide landgoederen. Samuël Johannes Sandberg kocht in 1812, na zijn huwelijk met Aleyda Johanna van Westervelt, het landgoed Leuvenum van zijn schoonvader. Door dit huwelijk mocht hij zich ook heer noemen van De Essenburg bij Hierden en eigenaar van het landgoed De Bannink.

Al deze landgoederen hadden voordien generaties lang gediend als buitenverblijven van de familie Van Westervelt. De Bannink was in 1682 gekocht door Joan Jordens, een lid van het Deventer stadsbestuur. Het diende vier generaties van die familie als buitenverblijf, vererfde later in de familie Van Westervelt en uiteindelijk via de vrouwelijke lijn in de familie Sandberg.

Leuvenum was van oorsprong een onderdeel van het landgoed De Essenburg bij Hierden, dat na 1721 door erfenis in de familie Van Westervelt was gekomen. In 1744 kwam een landhuis op Leuvenum tot stand, dat in het midden van de negentiende eeuw werd afgebroken. De huizen op Leuvenum en De Bannink vormden de kern van een uitgestrekt grondbezit van de Van Westervelts en vanaf 1812 van de familie Sandberg. Na het overlijden van Samuël Johannes Sandberg in 1854 werden de landgoederen verdeeld over twee zoons. Leuvenum kwam eind negentiende eeuw in handen van Henri François Maria Elisa Sandberg, een kleinzoon. Diens beide zoons hadden geen belangstelling om het over te nemen, waarop Henri zich tot zijn neef Johan wendde, in de hoop zijn geliefde landgoed in de familie te houden. Deze was daartoe bereid, mede doordat zijn schoonfamilie financieel wilde bijspringen. Zo kwam Leuvenum in 1919 in bezit van jonkheer Cornelis Johannes (Johan) Sandberg en zijn echtgenote Ernestine Sandberg-de Beaufort. Na het overlijden van zijn vader erfde Johan in 1938 diens landgoed De Bannink. Het echtpaar kreeg vier kinderen: Anna Maria Ernestine Louise (Tient), Rudolf Anthoni Peter (Dof), Antonia Catharina (Kiek) en Mechteld Aleida Johanna (Mechteld). Op hen richt het voornaamste deel van het onderzoek zich.

Johan Sandberg was zich sterk bewust van zijn status en het familiesentiment. Dat kwam duidelijk tot uitdrukking in het nieuwe huis dat hij in 1921 op Leuvenum liet bouwen: bijna een kopie van kasteel De Es-

senburg bij Hierden, al sinds begin negentiende eeuw de kern van het familiebezit. In de tijd dat er op Leuvenum werd gebouwd, worstelde zijn familie op De Essenburg juist met de instandhouding van het Hierdense landgoed, een strijd die ze niet lang daarna zouden verliezen. Na het overlijden van de douairière Sandberg in 1922 erfde haar oudste zoon, een oom van Johan, De Essenburg, maar deze kon de erfbelasting nauwelijks opbrengen. Bovendien waren de effecten in haar nalatenschap door de omstandigheden van de tijd grotendeels waardeloos geworden. Noodgedwongen werd het landgoed in 1924 verkocht aan projectontwikkelaars, waarmee een belangrijk statussymbool uit het bezit van de familie Sandberg verdween.

Leuvenum bood Johan Sandberg gelegenheid om de landadellijke levensstijl waarin hij was opgegroeid voort te zetten, een cultuur die wortelde in de negentiende eeuw. Het vormde de basis van zijn positie als adellijk grootgrondbezitter en hoofd van de sociale gemeenschap van pachters, huurders en personeelsleden. Onderdeel van die leefstijl vormde de jacht, die stevast gepaard ging met uitgebreide partijen. De jacht speelde een belangrijke rol in het bosbeheer; de bossen moesten door hun diversiteit een goede leefomgeving voor klein wild vormen en de wegen en paden daarin voor een optimale toegankelijkheid voor de jachtpartijen.

Leuvenum en De Bannink hadden een verschillend karakter. Op Leuvenum draaide alles om het landhuis. Het landschap eromheen bestond voor een belangrijk deel uit productiebos en kleinschalige landbouw. De landgoedgemeenschap werd er verbonden door sociale activiteiten die plaatsvonden op en rond het huis, maar ook in de school en de gemeenschapszaal op het landgoed. Op De Bannink vormde het landhuis in veel mindere mate het centrum, maar waren de bewoners vaak al generaties lang verbonden met de grond, en daarmee met elkaar.

Het gezin Sandberg kreeg een zware slag toen in februari 1945 vader Johan en zoon Dof werden gearresteerd op verdenking van hulp aan het verzet. Geen van beiden overleefde de deportatie naar een concentratiekamp in Duitsland. Na de oorlog stonden Ernestine en haar dochters voor de taak om de landgoederen in stand te houden zonder dat ze daar veel ervaring mee hadden. Het werk kwam voornamelijk terecht bij de freules Kiek en Mechteld; oudste zus Tient was arts geworden en bemoeide zich weinig met het beheer van de landgoederen. Hoe de zussen na de oorlog het beheer hebben gevoerd, zegt veel over de waarde die ze aan de landgoederen toekenden en hoe zij hun eigen maatschappelijke positie zagen.

De twintigste eeuw was voor landgoederen een spannende tijd. Veel historische buitenplaatsen en landgoederen verdwenen door toenemende verstedelijking, industrialisatie en woningbouw. Wanneer het

voortbestaan onder druk komt te staan door externe factoren zoals deze, en niet te vergeten de toenemende overheidsbemoeienis door middel van wetgeving, worden eigenaren tot keuzes gedwongen en komt aan het licht wat geërfde rijkdom, status en maatschappelijke positie nog betekenen, en wat er nodig is om de boel in stand te houden. Juist deze vraag speelt een centrale rol in dit boek: wat doe je als je een landgoed erft en bovendien ook de opvatting hebt meegekregen dat je van een oude familie van stand bent die een zekere rol heeft te vervullen. Kun je dan je landgoed beschouwen als een bedrijf of een vermogensbestanddeel dat je kunt afstoten of transformeren als het niet meer rendeert? Een breed gedeelde opvatting onder eigenaren en gebruikers van landgoederen – zeker wanneer die al lang in de familie zijn – is dat je een landgoed beheert voor familie en gemeenschap en voor de lange duur, waarbij je zelf maar een tijdelijke bewoner, een passant bent.

De handelwijze van de zussen maakt duidelijk dat die voor een heel groot deel te maken had met een standsbesef dat ze van jongs af aan meegekregen. Ze beschouwden het grondbezit niet primair als inkomstenbron, maar vooral als bezit dat bijdroeg aan hun maatschappelijke positie en die van hun familie, en om die reden behouden moest blijven. Ze wilden zo veel mogelijk bij het oude laten; de tijd werd als het ware stilgezet op de landgoederen, al werd het leven wel wat soberder. Zo werden de jaarlijkse personeelsfeesten niet langer voortgezet en droegen de bewoners zelf ook bij aan het tuinonderhoud. Ze investeerden niet in innovatieve verdienmodellen, maar richtten zich voornamelijk op het verpachten van de landbouwgrond en het beheer van de productiebossen. Die leverden meestal maar net genoeg op om de kosten te dekken. Externe factoren leidden echter in toenemende mate juist tot verandering in de positie van adellijke landeigenaren zoals de freules. Ottens wijst daarbij onder meer op de terugloop van de hoeveelheid personeel en de gestegen loonkosten. De zussen hielden ook lang vast aan de rechtsvorm van hun bezit; pas in 2002 besloten ze om de landgoederen in een familiestichting onder te brengen. Leuvenum be-

stond toen uit 528 hectare bos- en landbouwgrond en De Bannink uit 277 hectare, met op beide landgoederen enkele pachtboerderijen en verhuurde woningen. De vasthoudendheid van de freules is verklaarbaar vanuit het wereldbeeld waarmee ze groot werden, en bewonderenswaardig in het licht van de toenemende druk op de landgoederen door regels op het gebied van ruimtelijke ordening, natuurwetgeving, sociale en fiscale wetgeving en zo meer, maar uiteindelijk bleken die externe ontwikkelingen sterker.

De landadellijke leefstijl waarin de freules opgroeiden, hoort tegenwoordig grotendeels tot het verleden. Dat maakt dat het nu mogelijk is om die wereld als historisch fenomeen vast te leggen en te duiden. Het boek past dan ook in een groeiend aantal publicaties over individuele historische buitenplaatsen en landgoederen. Deze hebben veelal een indeling die onderscheid maakt tussen de architectuur van het huis, tuin en parkaanleg, interieurs, en de bewoners. Dit boek stelt de bewoners centraal en kiest van daaruit voor een integrale en chronologische benadering. Ottens zet aan het begin van het verhaal meerdere onderzoeklijnen uit en brengt die op verschillende plaatsen met elkaar in verband. Daarbij is nadrukkelijk aandacht voor de landgoedgemeenschap: de pachtboeren die door hun manier van landbouw bedrijven invloed uitoefenen op de inrichting en het gebruik van het landschap en op veranderingen daarin. Op deze manier wordt duidelijk hoezeer alle aspecten van vormgeving en gebruik elkaar beïnvloeden en samenhangen met maatschappelijke ontwikkelingen en regelgeving.

Ottens schakelt tussen schaalniveaus, perspectieven en actoren. Daarmee is zij erin geslaagd een samenhangende integrale geschiedenis van de landgoederen te schrijven en deze te plaatsen in een bredere context. De auteur heeft een heldere schrijfstijl en de fraaie vormgeving met tal van foto's en kaarten ondersteunt het verhaal. Ottens maakt de ambitie van de hoofdtitel waar; het boek overstijgt het particuliere verhaal van Leuvenum en De Bannink en vormt een gedegen geschiedschrijving die als pars pro toto kan dienen voor de ontwikkeling van adellijk landgoedbeheer in Nederland in de twintigste eeuw.

MARTIN VAN DEN BROEKE